

чує таку трансформацію суспільних відносин, у результаті якої ліквідуються, нейтралізуються та блокуються причини й умови, що сприяють протиправній поведінці неповнолітніх. У свою чергу, об'єднання теоретико-методичних та практичних напрацювань, зусиль як науковців, так і практиків – дуже важливий напрямок у вирішенні питань щодо дестигматизації, запобігання девіантній поведінці у молодіжному середовищі, а саме серед неповнолітніх.

Список літератури: 1. Номелева Е. В. Влияние семьи на преступников / Е. В. Номелева, В. Л. Лелеков / Социс. – 2006. – № 1. – С. 28–33. 2. Бальцевич В. А. Семья и молодежь: профилактика отклоняющегося поведения / В. А. Бальцевич, С. Н. Бутова, А. К. Воднева. – М. : Добросвет, 2001. – 265 с. 3. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2000. – 324 с. 4. Каминер А. М. Психолого-педагогические аспекты девиантного поведения подростков и молодежи / А. М. Каминер, Е. А. Майрова. – М., 2003. – 192 с. 5. Бакаев А. А. Система профилактики правонарушений несовершеннолетних : учебное пособие / А. А. Бакаев. – М. : Логос, 2004. – 128 с. 6. Ярмак Х. П. Організаційно-правові основи профілактики правопорушень неповнолітніх / Х. П. Ярмак // Вісник Одес. ун-ту внутр. справ. – 2004. – № 4. – С. 45–48.

Надійшла до редколегії 16.09.2009

УДК 316.334.4:[351.743:328.185]

**Ю. О. Свеженцева,
Р. В. Ромас**

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ПОКАЗНИКА «РІВЕНЬ КОРУМПОВАНОСТІ» У МОНІТОРИНГУ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Досліджено теоретико-методологічні засади використання показника «рівень корумпованості» Зроблено висновки та сформульовано рекомендації щодо методології антикорупційного моніторингу діяльності органів внутрішніх справ.

Исследованы теоретико-методологические основы использования показателя «уровень коррумпированности» Сделаны выводы и сформулированы рекомендации относительно методологии антикоррупционного мониторинга деятельности органов внутренних дел.

Theoretical and methodological bases of index «level of corruption» usage are researched. Some conclusions and recommendations relative to methodology of anticorruption monitoring of internal affairs agencies' activity are made.

Вироблення та реалізація ефективної політики боротьби з корупцією має спиратися на достовірну і надійну інформацію щодо її характеру, поширеності, умов, факторів впливу та соціально-технологічних практик корупційних дій. Це справедливо для всіх

державних закладів, і органи внутрішніх справ (ОВС) не є тут винятком. Соціологічний моніторинг корупції є чи не єдиним засобом, за допомогою якого це латентне соціальне явище може бути науково досліджене, виміряне. На підставі даних такого моніторингу можна робити науково обґрунтовані висновки щодо ефективності як окремих заходів, так і антикорупційної політики у цілому.

Міжнародні та вітчизняні організації, що здійснюють такий моніторинг, використовують ряд показників, на підставі аналізу яких робиться висновок щодо зміни рівня корупції або здійснюється ранжування країн (або державних установ) за рівнем корумпованості. Разом із тим, зміст показника «рівень корумпованості» зазвичай відрізняється у різних моніторингових інституцій, а під час оприлюднення результатів він взагалі має невизначений, амбівалентний характер.

Перш ніж розробляти нову методологію соціологічного моніторингу корупції в ОВС, слід дослідити теоретико-методологічну обґрунтованість використання показників, за допомогою яких вимірюється корупція зарубіжними та вітчизняними організаціями, зокрема такого центрального показника, як рівень корумпованості. Розгляд вже існуючих напрацювань у дослідженні корупції дасть можливість врахувати як їх недоліки, так і позитивні сторони в розробці методології майбутнього моніторингу корупції в ОВС. Отже, метою нашої роботи є теоретико-методологічні засади використання показників корумпованості у дослідженні діяльності ОВС, задля чого був проведений аналіз методологій вимірювання корупції вітчизняними та зарубіжними науковцями.

Дослідженням проблеми корупції зазвичай приділяли увагу як соціологи, так і фахівці права, зокрема: А. С. Бистрова, М. В. Сільвестрос, Г. Сатаров, С. Пархоменко, В. І. Паніотто, Д. Кауфман, Аарт Краай, Пабло Зойдо-Лобатон, Йоханн Граф Ламбсдорфф, Джеймс Х. Андерсон, Шеріл В. Грей. Корупцію в органах внутрішніх справ України вивчали С. Г. Стеценко, О. В. Ткаченко, а перша спроба моніторингу корупції в ОВС належить колективу авторів [1; 2]. Разом із тим, моніторинг проводився тільки стосовно діяльності ДАІ, а нагальною потребою є розробка теоретико-методологічних засад моніторингу діяльності також інших органів і підрозділів внутрішніх справ.

Основними критеріями якості соціологічної інформації в англomовній літературі виступають терміни *validity*, *reliability*, *accuracy* – достовірність (обґрунтованість), надійність, точність. Під обґрунтованістю (достовірністю) інформації розуміють відсутність помилок у теоретичних та інших вихідних посилках, які покладені в основу процедур і правил вимірювання. З необхідністю врахування критерію теоретичної обґрунтованості дослідник обов'язково стикається тоді, коли його методика призначена для

вимірювання складного (і неочевидного) теоретичного конструкта, такого, наприклад, як рівень корумпованості. Обґрунтованість у цьому разі може визначатися лише шляхом теоретизування, тобто через перевірку коректності редукції поняття, аналіз процесу конструювання показників, адекватності емпіричних посиань тощо.

Отже, достовірною соціологічна інформація буде тоді, коли дослідник отримує дані про ту характеристику досліджуваного об'єкта, яку він мав намір виміряти. Проте, в дослідженнях корупції внаслідок латентного характеру цього соціального феномена, неможливості прямих спостережень, ухилення певних категорій респондентів від відвертих відповідей та внаслідок інших перешкод достовірну інформацію отримати дуже важко. Тому дослідники, намагаючись вимірювати розмах корумпованості, насправді вимірюють дещо інше, наприклад, уявлення респондентів про розмах корумпованості. Саме тому під час інтерв'ювання результатів досліджень корупції та розробки антикорупційних заходів треба дуже чітко уявляти, яким є теоретичне і змістове наповнення цих показників.

Індекс сприйняття корупції (ІСК) відомий із 1996 р. за проектом міжнародної організації Трансперенсі Інтернешнл (ТІ), яка під час своїх досліджень порівнює сприйняття корупції в різних країнах. Результатом є складний індекс, який формується на основі експертних оцінок. Так, ІСК 2007 включав у себе дані 16 різних опитувань, які було проведено 12 незалежними організаціями у 160 країнах. Даний індекс являє собою сумарний індекс проведених опитувань за останні три роки. Це дослідження проводиться з метою порівняння країн за рівнем загальної корумпованості, враховуючи її різні види та форми.

Респондентами цього дослідження є три категорії людей: 1) нерезиденти – експерти західних країн; 2) нерезиденти – представники країн, які розвиваються; 3) резиденти – думка експертів про корупцію у власній державі. Організації, дані яких використовувались для складання ІКС, у своїх дослідженнях вивчали суб'єктивні оцінки респондентів щодо рівня корупції. Зокрема, просили респондентів оцінити за порядковою шкалою випадки корупції та корупційні вигоди, при цьому 0 означав дуже низький рівень корупції, а 4 – дуже високий рівень корупції. Також давали можливість бізнесменам оцінити за шкалою від 0 до 10, наскільки шкідливою вони вважають проблему корупції в країні, в якій вони працюють, так само як і в їх власній країні. Питали у представників бізнесу, наскільки поширені в країні непостійні, додаткові платежі, пов'язані з ліцензуванням та оподаткуванням, дозволами на імпорт і експорт [3].

Слід зазначити, що основною вимогою до досліджень організацій, що беруть участь у проекті визначення індексу сприйняття корупції, є однотипність використаних методологій. Також вима-

галосся, щоб результати такого дослідження давали змогу ранжувати країни за рівнем корупції.

Той факт, що даний індекс формується на основі лише суб'єктивних оцінок респондентів, викликає певні сумніви щодо того, чи відповідає реальний рівень корупції у даній державі тому, який вказують респонденти. Так, внаслідок різних впливів на громадську думку результати відповідей респондентів можуть не співпадати з реальним станом справ. Слід також відзначити, що частина досліджень орієнтована на резидентів, тобто на громадян певної держави. Таким чином, вони будуть оцінювати рівень корупції відповідно до культурних установок даної нації, що також може призвести до певного відхилення у відповідях респондентів від реального становища.

Це не весь перелік недоліків, який пов'язаний із суб'єктивними оцінками респондентів не лише рівня корупції, а й будь-якого іншого явища. Однак слід зазначити, що під час проведення таких широкомасштабних досліджень, де порівнюється рівень корупції в країнах, які багато в чому відрізняються одна від одної, як вимірювальний інструмент використати уніфіковані кількісні емпіричні індикатори корупції дуже складно. Також дані джерел ІСК мають певні відмінності між собою, що ускладнює можливість їх порівняння і створення з них єдиного індексу ІСК.

Але, як стверджують автори ІСК, зазначені дані мають високий рівень кореляції між собою, і тому відмінності між ними не є суттєвими. Окрім цього, організації, результати досліджень яких використовувались під час формування ІСК, досить часто змінювалися протягом різних років діяльності Трансперенсі Інтернешнл. В результаті чого порівняння значень ІСК між різними роками стає некоректним. Говорити про те, що рівень корупції певної країни збільшився чи зменшився порівняно з минулим роком, опираючись на значення даного індексу, слід вкрай обережно. Рейтинг ТІ лише вишиковує країни залежно від значення ІСК за певний рік, так що порівняти значення ІСК між різними роками майже неможливо. Тому, мабуть, для зменшення розбіжностей між значеннями ІСК за різні роки, цей індекс формується з даних за останні три роки.

Індекс хабародавців (ІХ). Даний індекс, теж запроваджений ТІ, являє собою рейтинг розвинених країн, складений на основі схильності фірм цих країн давати хабарі за кордоном. Кількість країн, що досліджуються даним індексом, не є постійною. Опитування проводилося виключно в розвинутих країнах. Респондентами даного дослідження є керівники зарубіжних і національних компаній, аудиторських фірм, національних та зарубіжних комерційних банків, спеціалісти юридичних фірм та ін.

Даний індекс складався на основі двох питань. Спочатку респондентів питали про те, які з компаній з поданого нижче перелі-

ку держав проявляють найбільшу ділову активність у вашій державі. Відповіді на це питання визначали країни, включені в дослідження IX. В другій частині необхідно було оцінити за семибальною шкалою обрані країни, відповідаючи на питання: «Грунтуючись на своєму досвіді, оцініть масштаб додаткових не задокументованих виплат чи хабарів зі сторони фірм цих держав», де 1 – хабарі даються часто, відповідно 7 – хабарі не даються взагалі. Згодом семибальну шкалу було конвертовано в десятибальну [4].

Таким чином, даний індекс не є результатом складення даних різноманітних досліджень, як в ІСК, а відображає результати відповіді конкретних спеціалістів, отриманих у процесі опитування. Проте, як і в попередньому індексі, дослідники ТІ намагаються оцінити рівень корупції в досліджуваних країнах, використовуючи суб'єктивний показник. Як і в попередньому дослідженні, в дослідженні Індексу хабародавців головною метою залишається побудування рейтингу країн за рівнем корупції на основі суб'єктивних оцінок респондентів.

Барометр світової корупції (БСК) є ще одним проектом ТІ. У процесі цього дослідження оцінюється досвід зіткнення з корупцією цілого населення, визначається, які державні сфери, на думку респондентів, є найбільш корумпованими, та як надалі буде розвиватися дане явище. За допомогою БСК визначається, яким чином реагують на корупцію уряди досліджуваних держав. Також вивчається інформація про те, як часто громадяни вимушені платити хабарі, контактуючи з різними державними службовцями [5].

Головною перевагою БСК порівняно з першими двома індексами є те, що в останньому випадку визначається не лише суб'єктивна оцінка респондентів, їх особисте сприйняття корупції, а й також частота сплати хабарів під час контактування з різними державними службовцями за останній рік. Таким чином, ТІ, проводячи дослідження БСК, намагається порівняти суб'єктивні оцінки населення рівня корупції в країні та кількісні показники рівня даного явища. Проте, визначаючи частоту сплати хабарів у різних державних секторах, дослідниками не враховується частота звернення до них. Внаслідок цього до найбільш корумпованих державних секторів відносяться ті, до яких найчастіше звертається населення.

У дослідженнях Світового банку вимірювання корумпованості не є самостійним завданням, а є складовою інших проектів: *Aggregate Governance Indicators (AGI) – Агреговані індикатори державного управління* [6] та *Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS) – Дослідження бізнес-середовища та ефективності підприємств* [7].

Контроль над корупцією є одним із шести основних індикаторів AGI, які допомагають оцінити ефективність державного

управління [6]. Для обрахунку цього індикатора використовується більше кількісних показників рівня корупції, ніж в Індексі сприйняття корупції Трансперенсі Інтернешнл. Серед них такі як: втрати від корупції за останні 12 місяців; процент і частота виплат від річного прибутку фірми, які необхідно сплатити державним службовцям для нормального ведення бізнесу; розміри нелегальних виплат, які сплачують інші фірми.

У дослідженні ВЕЕПС використовувались наступні показники рівня корупції: 1) міра, в якій підприємці сприймають корупцію як проблему для своєї діяльності; 2) частота хабарництва; 3) суми грошей, які сплачує компанія як хабарі – «корупційний податок»; 4) вплив «захоплення держави» на компанії [7]. Перший показник є загальним для аналізу корупції та відбиває суб'єктивну оцінку сприйняття корупції. Другий і третій зосереджені на дослідженні «адміністративної корупції», під якою розуміють давання хабара особами, групами чи компаніями приватного сектора для здійснення впливу на виконання законів і нормативних актів. В даному випадку досліджується частота давання хабарів і процент прибутку компанії, який витрачається на хабарі протягом року. Під феноменом «захоплення держави» розуміють поширення хабарництва з метою здійснення впливу на вироблення та зміст законів і правил. Даний показник досліджується за рахунок опитування респондентів про те, в якій мірі неофіційні виплати чи подарунки парламентарям з метою здійснення впливу на їх голосування чи виплати державним чиновникам задля зміни змісту державних постанов мають вплив на їх підприємницьку діяльність.

Серед показників, які використовуються Світовим банком для дослідження корупції, є як кількісні, так і якісні (суб'єктивні оцінки). До кількісних можна віднести: втрати від корупції за останні 12 місяців; процент і частота виплат від річного прибутку фірми, які необхідно сплатити державним службовцям для нормального ведення бізнесу; розміри нелегальних виплат, які сплачують інші фірми. До суб'єктивних показників можемо віднести: поширеність використання легальних внесків до політичної партії окремими політиками; довіру населення до фінансової діяльності політиків; частоту сплати фірмами нелегальних виплат різним державним службам; оцінка респондентами якості боротьби діючої влади з корупцією; оцінка кількості законодавців, державних службовців, суддів і представників митної служби, пов'язаних з корупцією.

Головною метою дослідження корупції, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у лютому – березні 2007 р. був збір інформації щодо: 1) ставлення дорослого населення України до проблеми корупції; 2) досвіду населення щодо корупції; 3) оцінки населенням достатності та ефективності антикорупційних заходів, запроваджених органами влади та іншими учасниками задля подолання корупції; 4) готовності населення до-

лучитися до антикорупційної діяльності [8]. Були використані наступні показники рівня корупції: 1) суб'єктивна оцінка респондентів рівня корупції; 2) відсоток опитаних, які стикалися з проявами корупції в зазначених державних закладах за останні 12 місяців. В наступних дослідженнях корупції науковці КМІС почали використовувати ще такий показник, як загальна сума хабарів, зокрема в дослідженнях корупції в ДАІ, судах загальної юрисдикції, апеляційних судах та ін. [9]. Суб'єктивні оцінки респондентів використовувались у формі відповідей респондентів на питання: «Наскільки поширена корупція в тому чи іншому державному закладі?» При цьому дослідниками враховувалися довіра до влади та джерела отриманої інформації про корупцію.

Аналіз результатів дослідження корупції КМІС показав значну розбіжність між суб'єктивними оцінками респондентів рівня корупції в перелічених державних закладах та відсотком опитаних респондентів, які стикалися з проявами корупції в цих державних закладах за останні 12 місяців [7]. Це ще раз свідчить, що уявлення населення про корупцію та дійсний стан корупції в певному державному закладі можуть значно розходитися, тому що перше є, скоріше, віртуальним, а друге – реальним соціальним явищем. На перше впливають особливості актуальних суспільних діалогів, суспільних настроїв, навіть традицій. Саме тому суб'єктивні показники мають обов'язково порівнюватися з об'єктивними для оцінки їх валідності.

Одним з напрацювань російських вчених у сфері дослідження корупції є дослідження Регіонального громадського фонду «Інформатика для демократії» фонд ІНДЕМ, який очолює Г. Сатаров. Дослідження вирішувало ряд завдань, а саме: аналіз рівня і структури корупції; аналіз особливостей корупційних практик; аналіз установок населення у сфері корупції; вивчення динаміки корупції; розробка рекомендацій щодо реалізації антикорупційної політики [10]. Ці завдання вирішувались за рахунок проведення опитування у два етапи – в 2001 та 2005 рр. Науковцями фонду ІНДЕМ було розроблено дві окремі анкети: для підприємців і для звичайних громадян. Для кожної з цих груп була розрахована відповідна вибірка.

Науковцями фонду використовувались досить унікальні кількісні показники корупції. Серед них: 1) охоплення корупції (частка громадян, які хоча б один раз у житті потрапили в корупційну ситуацію, незалежно від наслідку, давали вони в цьому випадку хабара чи ні); 2) ризик корупції (частка випадків потрапляння в корупційну ситуацію тоді, коли громадянин стикається з державою у зв'язку з тією чи іншою проблемою); 3) попит на корупцію або готовність дати хабара (частка випадків, коли звичайний громадянин дає хабара, опинившись у корупційній ситуації); 4) інтенсивність корупції (середнє число хабарів на рік, яке припадає на

одного довільного хабародавця в цьому році); 5) середній розмір хабара (середній розмір хабара на одну довільну корупційну угоду в цьому році); 6) середньорічний внесок (середньорічні витрати одного довільного хабародавця в цьому році; визначається як добуток інтенсивності корупції на середній розмір хабара); 7) річний об'єм ринку (оцінка загального обігу корупційного ринку, сума всіх хабарів, які сплачуються всіма хабародавцями протягом року) [10].

Окрім зазначених об'єктивних показників рівня корупції, дослідники застосовують й суб'єктивні, оціночні показники корупції, зокрема оцінку власного ставлення респондента до корупції та оцінку рівня корупції в різних сферах соціальних відносин. Відзначимо універсальний характер більшості показників рівня корупції, що розроблені науковцями фонду Індем: вони можуть бути використані як для дослідження рівня поширеності даного явища в усьому суспільстві, так і в окремих сферах суспільних відносин, зокрема в діяльності ОВС.

Головною метою наступного з проаналізованих досліджень – Антикорупційного моніторингу діяльності Державної автомобільної інспекції – було вивчення і вимір рівня корупції у сфері надання послуг Департаментом ДАІ МВС України шляхом виявлення причин, механізмів, адміністративних бар'єрів і звичаєвих стереотипів корупційних поведінкових практик у відносинах громадян з працівниками ДАІ, а також детальний аналіз діяльності дозвільної системи ДАІ для виявлення причин, стимуляторів та катализаторів корупції [1; 2]. Цей моніторинг є результатом декількох досліджень з використанням як якісних (інтерв'ю, фокус-групи), так і кількісних соціологічних методів, зокрема соціологічного опитування водіїв Харківської області.

У зазначеному опитуванні також були використані як якісні, так і кількісні показники рівня корупції. До кількісних показників віднесемо такі: 1) сума хабара (за успішне складення іспитів; за прискорення чи спрощення процедури ставлення на облік (зняття з обліку) автомобіля; за прискорення чи спрощення процедури технічного огляду; за деякі знижки чи поступки при аналізі ДТП); 2) кількість випадків дачі хабара працівникам ДАІ за порушення правил дорожнього руху за останні 12 місяців; 3) відсоток випадків дачі водіями хабара працівнику ДАІ, із загальної кількості випадків зупинки працівниками ДАІ водіїв за останні 12 місяців. До суб'єктивних показників віднесемо: 1) оцінку частоти дачі хабарів за порушення правил дорожнього руху протягом останніх 12 місяців; 2) оцінку зміни сум хабарів, які беруть працівники ДАІ, за останні 12 місяців; 3) оцінку зміни кількості випадків давання хабара працівникам ДАІ за останні 12 місяців; 4) загальне ставлення до корупції; 5) ставлення до корупції в ДАІ. Зазначимо, що перелічені показники добре зарекомендували себе у моніторингу корупції

в ДАІ. З певними модернізаціями їх може бути використано й під час дослідження рівня корупції також в інших підрозділах ОВС.

Підбіємо підсумок. Корупція є дуже складним багатомірним явищем, і вона, звісно, не може вимірюватися тільки одним показником. Разом із тим науковці зазвичай віддають перевагу такому показнику, як рівень корупції, при чому зміст цього показника дуже суттєво відрізняється в кожній традиції вимірювання, які склалися у міжнародних моніторингових інституціях. Вимірювання складного явища за допомогою одного, хоча й інтегрального, індексу продиктована, головним чином, необхідністю ранжування країн або державних інституцій.

Рівень корупції може бути і складним інтегральним показником, і елементарним. Його складність головним чином залежить: 1) від задач дослідження (моніторинг корупції в одному об'єкті або періодичне ранжування об'єктів за поширеністю корупції, при якому некоректно оцінювати динаміку корупції в одному об'єкті); 2) різноманітності об'єктів вимірювання, внаслідок чого методика вимірювання адаптується для кожного об'єкта окремо.

Основа такого показника, як рівень корупції, можуть складати як об'єктивні критерії (кількісні індикатори), так і суб'єктивні кількісні та якісні оцінки. Це залежить від доступності, досяжності вимірювання за об'єктивними критеріями. Звісно, перевагу слід надавати об'єктивним. Суб'єктивні оцінки виправдано використовувати у наступних випадках: 1) коли вимір за об'єктивними критеріями неможливий; 2) коли респонденти є експертами, які можуть з високою точністю оцінити кількісні та якісні характеристики досліджуваного об'єкта; 3) коли метою виміру є саме інформованість та уявлення респондентів (наприклад, про поширеність корупції у певній сфері відносин, про динаміку корупції тощо) задля дослідження причин, особливостей, механізмів відтворення, факторів стримування та наслідків корупції.

На нашу думку, для моніторингу корупції в діяльності ОВС слід використовувати систему кількісних та якісних показників, яка віддзеркалює багатомірність та багатофакторність цього явища, з урахуванням висновків вищенаведеного аналізу. Крім того, моніторинг має охоплювати також причини і фактори впливу (поширення, стримування, закріплення, інституціоналізації, зменшення тощо) задля вироблення ефективної антикорупційної політики.

Список літератури: 1. Корупція в діяльності автомобільної інспекції: результати соціологічного моніторингу : монографія / [Ю. О. Свеженцева, О. О. Сердюк, А. М. Черноусов та ін.] – Х. : ХІСД, 2007. – 112 с. **2.** Антикорупційний моніторинг діяльності Державної автомобільної інспекції: методика та результати : монографія / [Ю. О. Свеженцева, О. О. Сердюк, А. М. Черноусов] – Х. : ХІСД, 2008. – 128 с. **3.** The Methodology of the Corruption Perceptions Index 2007 [Електронний ресурс] / Transparency International and University of Passau. – 2003. – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi.

4. Bribe Payers Index (BPI) 2006 : Analysis Report [Електронний ресурс] / Transparency International (TI). – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/bpi. 5. Report on the Transparency International Global Corruption Barometr 2007 [Електронний ресурс] / Transparency International (TI). – Режим доступу: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb. 6. Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996 – 2007 [Електронний ресурс] : World Bank. Policy Research Working Paper No. 4654 / D. Kaufmann, A. Kraay, M. Mastruzzi. – Режим доступу: <http://ssrn.com/abstract=1148386>. 7. Business Environment and Enterprise Performance Survey (BEEPS) 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ebrd.com/country/sector/econo/surveys/beeps05r.pdf>. 8. Дослідження корупції в публічній службі та серед публічних службовців: думки і погляди населення України (омнібус, лютий 2008) [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/cordb/index.php>. 9. Дослідження корупції в Україні: думки і погляди населення України (омнібус, червень 2008) [Електронний ресурс] / Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/cordb/index.php>. 10. Диагностика Российской коррупции: социологический анализ [Електронний ресурс] / Фонд ИНДЕМ. – Режим доступу: <http://www.anti-corr.ru/awbreport>.

Надійшла до редколегії 16.09.2009